

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ
پایان نامه جهت اخذ درجه دکتری
رشته تاریخ اسلام

عنوان

سنخ شناسی و تبیین تحول گفتمان در گزارش واقعه کربلا
(با تکیه بر آثار فارسی تا قرن دهم ه ق)

استاد راهنما

دکتر علی محمد ولوی

استادان مشاور

دکتر فاطمه جمیلی

دکتر مهدی فرهانی منفرد

دانشجو

سیده رقیه میرابوالقاسمی

مهر ۱۳۹۰

چکیده:

در فاصله زمانی قرن چهارم تا دهم ه. ق، در منطقه وسیعی که به عنوان جغرافیای فرهنگی ایران شناخته شده و مهم‌ترین شاخصه آن، رواج زبان فارسی بود، نگاشته‌ها و سروده‌های فراوانی درباره واقعه کربلا پدیدار شد که هر یک به گونه‌ای، به ثبت یا انعکاس رویداد مذکور پرداخته بودند. این تعدد و تنوع نگارشی، به شکل‌گیری گفتمان‌های چندگانه‌ای در گزارش واقعه کربلا انجامید که مهم‌ترین آنها، چهار گفتمان تاریخی، عاطفی، عرفانی و ماورایی و مهم‌ترین جنبه قابل تأمل آن، تحولات پدیدار شده در گفتمان‌های مذکور، طی ادوار چهارم تا دهم ه. ق بود.

به منظور شناخت دقیق ابعاد تحولات یاد شده، مفاهیم مندرج در گزارش‌های مورد بررسی، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و با تکیه بر تجزیه زبانی (واژه‌ها، اصطلاحات، عبارات، و جملات) کمی‌سازی (سنجش آماری) شده و نتایج حاصل، در چهارشاخص زمان، مذهب، نوع متن و پایگاه اجتماعی نویسندگان و پدیدآورندگان، تبیین و تحلیل گردید.

تحلیل زبانی مذکور، توأم با تحلیل تاریخی (بررسی برخی از مهم‌ترین عوامل تاریخی مؤثر در تحولات موردنظر) نشان داد که طی قرون یاد شده، تمایل به گفتمان‌های غیرتاریخی، روند صعودی نسبتاً پیوسته‌ای را طی کرده که در این خصوص، دو گفتمان عاطفی و ماورایی، بیشترین میزان محبوبیت را به خود اختصاص داده‌اند. این روند، درباره گفتمان عاطفی، به هژمونیک (مسلط) شدن آن در پایان قرن نهم و آغاز قرن دهم، در گفتمان گزارش‌های فارسی واقعه کربلا انجامید.

کلید واژه: واقعه کربلا، آثارفارسی، سنخ‌شناسی گفتمان، تحول گفتمان، گفتمان تاریخی، گفتمان عاطفی، گفتمان عرفانی، گفتمان ماورایی.

- فهرست مطالب

- فهرست جداول

- فهرست نمودارها

- مقدمه

۱	۱- فصل اول: مبانی پژوهش
۲	۱-۱- بیان مسأله و سؤال های پژوهش
۱۰	۱-۲- مفاهیم و واژگان پژوهش
۱۰	۱-۲-۱- تحول گفتمان
۱۲	۱-۲-۱-۱- گفتمان
۱۱	۱-۲-۱-۲- تحول
۱۲	۱-۲-۲-۱- تبیین تحول گفتمان
۱۳	۱-۲-۳-۱- سنخ شناسی تحول گفتمان
۱۳	۱-۲-۳-۱-۱- سنخ شناسی
۱۴	۱-۲-۳-۲-۱- گفتمان تاریخی
۱۵	۱-۲-۳-۳-۱- گفتمان عاطفی
۱۶	۱-۲-۳-۴-۱- گفتمان عرفانی
۱۷	۱-۲-۳-۵-۱- گفتمان ماورایی
۱۸	۱-۳- روش پژوهش

۲۰	۱-۳-۱- تحلیل محتوا
۲۲	۱-۳-۱-۱- مبانی مفهومی
۲۶	۱-۳-۲- روش تحقیق
۲۹	۱-۴- بررسی و نقد پیشینه
۳۹	۱-۵- فرضیات پژوهش
۴۰	۲- فصل دوم: نخستین گفتمان‌های گزارش واقعه کربلا
	- نگاهی به گفتمان گزارش واقعه کربلا در آثار عربی تا قرن پنجم هـ.ق.
۵۰	۳- فصل سوم: سنخ‌شناسی گفتمان گزارش واقعه کربلا در آثار فارسی
۵۱	۳-۱- قرن چهارم هـ.ق.
۵۷	۳-۲- قرن پنجم هـ.ق.
۶۷	۳-۳- قرن ششم هـ.ق.
۸۵	۳-۴- قرن هفتم هـ.ق.
۱۰۵	۳-۵- قرن هشتم هـ.ق.
۱۲۲	۳-۶- قرن نهم تا اوایل قرن دهم هـ.ق.
	۴- فصل چهارم: توده‌گرایی تشیع امامیه و نسبت آن با تحول گفتمان گزارش واقعه کربلا از تاریخی به عاطفی
۱۴۲	
۱۴۳	۴-۱- گسترش تشیع امامیه در نواحی فارسی زبان
	۴-۲- سوگواری امام حسین (ع): افزایش گرایش به مولفه‌های عاطفی واقعه کربلا
۱۶۲	

- ۱۶۷ ۴-۳- آثار فارسی وگفتمان عاطفی گزارش واقعه کربلا
- ۱۶۸ ۴-۳-۱- سنجش آماری
- ۱۶۸ ۴-۳-۱-۱- زمان
- ۱۷۷ ۴-۳-۱-۲- مذهب
- ۱۸۸ ۴-۳-۱-۳- نوع متن
- ۲۰۳ ۴-۳-۱-۴- پایگاه اجتماعی مولفان
- ۲۰۶ ۴-۳-۲- تحلیل داده ها
- ۲۱۱ ۴-۳-۳- شیوه های نامگذاری
- ۵- فصل پنجم: رویکردهای اعتقادی درباره منزلت قدسی اهل بیت (ع) و نسبت آن با تحول گفتمان گزارش واقعه کربلا از تاریخی به ماورایی
- ۲۱۸
- ۲۱۹ ۵-۱- اهل بیت (ع) و جایگاهشان نزد مسلمانان
- ۲۲۳ ۵-۱- آثار فارسی و منزلت قدسی اهل بیت (ع)
- ۲۲۳ ۵-۲-۱- اهل تشیع
- ۲۳۳ ۵-۲-۲- اهل سنت
- ۲۳۹ ۵-۳- گزارش واقعه کربلا وگفتمان ماورایی
- ۲۳۹ ۵-۳-۱- توجیه جنایت کربلا
- ۲۴۲ ۵-۳-۲- تاثیر پذیری از آرا مربوط به شان قدسی اهل بیت (ع)
- ۲۴۵ ۵-۴- آثار فارسی وگفتمان ماورایی گزارش واقعه کربلا
- ۲۴۶ ۵-۴-۱- سنجش آماری

۲۴۶	۵-۴-۱-۱-زمان
۲۵۱	۵-۴-۱-۲-مذهب
۲۵۵	۵-۴-۱-۳-نوع متن
۲۶۰	۵-۴-۱-۴-پایگاه اجتماعی مولفان
۲۶۳	۵-۴-۲-تحلیل داده ها
۲۶۶	۵-۴-۳-شیوه های نامگذاری
۲۶۸	۶- فصل ششم : تصوف ونسبت آن با تحول گفتمان گزارش واقعه کربلا از تاریخی به عرفانی
۲۶۹	۶-۱-رشد وگسترش تصوف در نواحی فارسی زبان
۲۷۳	۶-۲-آثار فارسی وگفتمان عرفانی گزارش واقعه کربلا
۲۷۴	۶-۲-۱-سنجش آماری
۲۷۴	۶-۲-۱-۱-زمان
۲۷۹	۶-۲-۱-۲-مذهب
۲۸۶	۶-۲-۱-۳-نوع متن
۲۹۱	۶-۲-۱-۳-پایگاه اجتماعی مولفان
۲۹۳	۶-۲-۲-تحلیل داده ها
۲۹۷	۶-۲-۳-شیوه های نامگذاری
۲۹۸	- نتیجه گیری

- فهرست جدول‌ها

- جدول ۴-۱- شاخص‌های گفتمان عاطفی در متغیر زمان ۱۶۸
- جدول ۴-۲- شاخص‌های گفتمان عاطفی در هر قرن در متغیر مذهب ۱۷۷-۱۷۹
- جدول ۴-۳- شاخص‌های گفتمان عاطفی در هر قرن در متغیر نوع متن ۱۸۸-۱۹۲
- جدول ۴-۴- شاخص‌های گفتمان عاطفی در هر قرن در متغیر پایگاه اجتماعی نویسندگان و پدیدآورندگان ۲۰۲
- جدول ۵-۱- شاخص‌های گفتمان ماورایی در هر قرن در متغیر زمان ۲۴۶
- جدول ۵-۲- شاخص‌های گفتمان ماورایی در هر قرن در متغیر مذهب
- جدول ۵-۳- شاخص‌های گفتمان ماورایی در هر قرن در متغیر نوع متن ۲۵۴-۲۵۵
- جدول ۵-۴- شاخص‌های گفتمان ماورایی در هر قرن در متغیر پایگاه اجتماعی نویسندگان و پدیدآورندگان ۲۵۹
- جدول ۶-۱- شاخص‌های گفتمان عرفانی در هر قرن در متغیر زمان ۲۷۴
- جدول ۶-۲- شاخص‌های گفتمان عرفانی در هر قرن، در متغیر مذهب ۲۷۹
- جدول ۶-۳- شاخص‌های گفتمان عرفانی در هر قرن، در متغیر نوع متن ۲۸۴
- جدول ۶-۴- شاخص‌های گفتمان عرفانی در هر قرن در متغیر پایگاه اجتماعی نویسندگان و پدیدآورندگان ۲۸۹

- فهرست نمودارها

- ۱۶۹ نمودار ۴-۱- شاخص ابراز انزجار در متغیر زمان
- ۱۶۹ نمودار ۴-۲- شاخص اندوه در متغیر زمان
- ۱۷۰ نمودار ۴-۳- شاخص ایثار در متغیر زمان
- ۱۷۰ نمودار ۴-۴- شاخص پاداش / عقوبت اخروی در متغیر زمان
- ۱۷۱ نمودار ۴-۵- شاخص پاداش / عقوبت دنیوی در متغیر زمان
- ۱۷۱ نمودار ۴-۶- شاخص تشنگی در متغیر زمان
- ۱۷۲ نمودار ۴-۷- شاخص تنهایی در متغیر زمان
- ۱۷۲ نمودار ۴-۸- شاخص خیانت در متغیر زمان
- ۱۷۳ نمودار ۴-۹- شاخص داستان‌پردازی در متغیر زمان
- ۱۷۳ نمودار ۴-۱۰- شاخص زنان در متغیر زمان
- ۱۷۴ نمودار ۴-۱۱- شاخص ستم در متغیر زمان
- ۱۷۴ نمودار ۴-۱۲- شاخص شجاعت در متغیر زمان
- ۱۷۵ نمودار ۴-۱۳- شاخص قساوت در متغیر زمان
- ۱۷۵ نمودار ۴-۱۴- شاخص کودکان در متغیر زمان
- ۱۷۶ نمودار ۴-۱۵- شاخص گریستن در متغیر زمان
- ۱۷۶ نمودار ۴-۱۶- مجموع شاخص‌ها در هر قرن در متغیر زمان
- ۱۸۰ نمودار ۴-۱۷- شاخص ابراز انزجار در متغیر مذهب
- ۱۸۰ نمودار ۴-۱۸- شاخص اندوه در متغیر مذهب
- ۱۸۱ نمودار ۴-۱۹- شاخص ایثار در متغیر مذهب

- ۱۸۱ نمودار ۴-۲۰- شاخص پاداش / عقوبت اخروی در متغیر مذهب
- ۱۸۲ نمودار ۴-۲۱- شاخص پاداش / عقوبت دنیوی در متغیر زمان
- ۱۸۲ نمودار ۴-۲۲- شاخص تشنگی در متغیر مذهب
- ۱۸۳ نمودار ۴-۲۳- شاخص تنهایی در متغیر مذهب
- ۱۸۳ نمودار ۴-۲۴- شاخص خیانت در متغیر مذهب
- ۱۸۴ نمودار ۴-۲۵- شاخص داستان پردازی در متغیر مذهب
- ۱۸۴ نمودار ۴-۲۶- شاخص زنان در متغیر مذهب
- ۱۸۵ نمودار ۴-۲۷- شاخص ستم در متغیر مذهب
- ۱۸۵ نمودار ۴-۲۸- شاخص شجاعت در متغیر مذهب
- ۱۸۶ نمودار ۴-۲۹- شاخص قساوت در متغیر مذهب
- ۱۸۶ نمودار ۴-۳۰- شاخص کودکان در متغیر مذهب
- ۱۸۷ نمودار ۴-۳۱- شاخص گریستن در متغیر مذهب
- ۱۹۳ نمودار ۴-۳۲- شاخص ابراز انزجار در متغیر نوع متن
- ۱۹۳ نمودار ۴-۳۳- شاخص اندوه در متغیر نوع متن
- ۱۹۴ نمودار ۴-۳۴- شاخص ایثار در متغیر نوع متن
- ۱۹۴ نمودار ۴-۳۵- شاخص پاداش / عقوبت اخروی در متغیر نوع متن
- ۱۹۵ نمودار ۴-۳۶- شاخص پاداش / عقوبت دنیوی در متغیر نوع متن
- ۱۹۵ نمودار ۴-۳۷- شاخص تشنگی در متغیر نوع متن
- ۱۹۶ نمودار ۴-۳۸- شاخص تنهایی در متغیر نوع متن
- ۱۹۷ نمودار ۴-۳۹- شاخص خیانت در متغیر نوع متن

- ۱۹۷ نمودار ۴-۴۰- شاخص داستان‌پردازی در متغیر نوع متن
- ۱۹۸ نمودار ۴-۴۱- شاخص زنان در متغیر نوع متن
- ۱۹۸ نمودار ۴-۴۲- شاخص ستم در متغیر نوع متن
- ۱۹۹ نمودار ۴-۴۳- شاخص شجاعت در متغیر نوع متن
- ۲۰۰ نمودار ۴-۴۴- شاخص قساوت در متغیر نوع متن
- ۲۰۱ نمودار ۴-۴۵- شاخص کودکان در متغیر نوع متن
- ۲۰۱ نمودار ۴-۴۶- شاخص گریستن در متغیر نوع متن
- ۲۰۳ نمودار ۴-۴۷- شعرا
- ۲۰۳ نمودار ۴-۴۸- عرفا
- ۲۰۴ نمودار ۴-۴۹- عالمان دینی
- ۲۰۴ نمودار ۴-۵۰- مناقب‌خوانان
- ۲۰۵ نمودار ۴-۵۱- مورخین
- ۲۰۵ نمودار ۴-۵۲- سایر
- ۲۴۷ نمودار ۵-۱- شاخص پیشگویی در متغیر زمان
- ۲۴۷ نمودار ۵-۲- شاخص تقدس روز عاشورا در متغیر زمان
- ۲۴۸ نمودار ۵-۳- شاخص تقدیر در متغیر زمان
- ۲۴۸ نمودار ۵-۴- شاخص رؤیا در متغیر زمان
- ۲۴۹ نمودار ۵-۵- شاخص سوگواری کائنات در متغیر زمان
- ۲۴۹ نمودار ۵-۶- شاخص کرامت و معجزه در متغیر زمان
- ۲۵۰ نمودار ۵-۷- مجموع شاخص‌ها در هر قرن در متغیر زمان

- ۲۵۱ نمودار ۵-۸- شاخص پیشگویی در متغیرمذهب
- ۲۵۱ نمودار ۵-۹- شاخص تقدس روز عاشورا در متغیرمذهب
- ۲۵۲ نمودار ۵-۱۰- شاخص تقدیر در متغیر مذهب
- ۲۵۲ نمودار ۵-۱۱- شاخص رؤیا در متغیر مذهب
- ۲۵۳ نمودار ۵-۱۲- شاخص سوگواری کائنات در متغیر مذهب
- ۲۵۳ نمودار ۵-۱۳- شاخص کرامت و معجزه در متغیر مذهب
- ۲۵۵ نمودار ۵-۱۴- شاخص پیشگویی در متغیر نوع متن
- ۲۵۶ نمودار ۵-۱۵- شاخص تقدس روز عاشورا در متغیر نوع متن
- ۲۵۶ نمودار ۵-۱۶- شاخص تقدیر در متغیر نوع متن
- ۲۵۷ نمودار ۵-۱۷- شاخص رؤیا در متغیر نوع متن
- ۲۵۷ نمودار ۵-۱۸- شاخص سوگواری کائنات در متغیر نوع متن
- ۲۵۸ نمودار ۵-۱۹- شاخص کرامت و معجزه در متغیر نوع متن
- ۲۶۰ نمودار ۵-۲۰- شعرا
- ۲۶۰ نمودار ۵-۲۱- عرفا
- ۲۶۱ نمودار ۵-۲۲- عالمان دینی
- ۲۶۱ نمودار ۵-۲۳- مناقب‌خوانان
- ۲۶۲ نمودار ۵-۲۴- مورخین
- ۲۵۷ نمودار ۶-۱- شاخص ابتلاء و آزمایش الهی در متغیر زمان
- ۲۵۷ نمودار ۶-۲- شاخص تکامل معنوی در متغیر زمان
- ۲۷۶ نمودار ۶-۳- شاخص عشق در متغیر زمان

- ۲۷۶ نمودار ۶-۴- شاخص نزاع حق و باطل در متغیر زمان
- ۲۷۷ نمودار ۶-۵- شاخص نفی غم در متغیر زمان
- ۲۷۷ نمودار ۶-۶- شاخص وصال الهی در متغیر زمان
- ۲۷۸ نمودار ۶-۷- مجموع شاخص‌ها در هر قرن در متغیر زمان
- ۲۸۰ نمودار ۶-۸- شاخص ابتلاء و آزمایش الهی در متغیر مذهب
- ۲۸۰ نمودار ۶-۹- شاخص تکامل معنوی در متغیر مذهب
- ۲۸۱ نمودار ۶-۱۰- شاخص عشق در متغیر مذهب
- ۲۸۲ نمودار ۶-۱۱- شاخص نزاع حق و باطل در متغیر مذهب
- ۲۸۲ نمودار ۶-۱۲- شاخص نفی غم در متغیر مذهب
- ۲۸۳ نمودار ۶-۱۳- شاخص وصال الهی در متغیر مذهب
- ۲۸۵ نمودار ۶-۱۴- شاخص ابتلاء و آزمایش الهی در متغیر نوع متن
- ۲۸۶ نمودار ۶-۱۵- شاخص تکامل معنوی در متغیر نوع متن
- ۲۸۶ نمودار ۶-۱۶- شاخص عشق در متغیر نوع متن
- ۲۸۷ نمودار ۶-۱۷- شاخص نزاع حق و باطل در متغیر نوع متن
- ۲۸۷ نمودار ۶-۱۸- شاخص نفی غم در متغیر نوع متن
- ۲۸۸ نمودار ۶-۱۹- شاخص وصال الهی در متغیر نوع متن
- ۲۹۰ نمودار ۶-۲۰- عرفا
- ۲۹۰ نمودار ۶-۲۱- شعرا
- ۲۹۱ نمودار ۶-۲۲- عالمان دینی
- ۲۹۱ نمودار ۶-۲۳- مناقب‌خوانان

۲۹۲

نمودار ۶-۲۴- مورخین

۲۹۲

نمودار ۶-۲۵- سایر

مقدمه

در میان وقایع تاریخی، کمتر واقعه‌ای را می‌توان یافت که از تأثیرگذاری عمیق و پایداری چون واقعه کربلا، بر نسل‌های متوالی و طی قرون متمادی برخوردار باشد. چنین تأثیرگذاری، در بارزترین پیامد، موجب جریان‌های اجتماعی همه‌جانبه‌ای است که در ابعاد گوناگون سیاسی، فرهنگی، فکری و ... متبلور می‌شود. از اینرو این وقایع را باید دارای ماهیتی فراتاریخی دانست که اگرچه هویت تاریخی آن را مخدوش نمی‌سازد اما تاریخی بودن آن را نیز برنمی‌تابد و واقعه کربلا بدین لحاظ در زمره کم‌نظیرترین وقایع است. اینکه نه فقط مورخان بلکه مؤلفان فراوانی، در حوزه‌های مختلف غیرتاریخی، هر یک به فراخور حال، به این رویداد و چرایی و چگونگی آن توجه نشان داده و از وجوه مختلف بدان پرداخته‌اند، حاصل همین ماهیت فراتاریخی است.

تنوع نگارشی موجود در آثار فراوان نگاشته شده پیرامون واقعه کربلا، از جالب‌ترین و در عین حال قابل تأمل‌ترین وجوه وقایع‌نگاری رویداد مذکور است. این تنوع که حاصل تنوع فکری، صنفی، مذهبی، قومی، جغرافیایی و ... مؤلفان این آثار است، گزارش این واقعه را با دو ویژگی مشخص یعنی «تنوع گفتمان» و «تحول گفتمان» همراه ساخت. این هر دو ویژگی اگرچه، نه پدیده‌ای یک شبه و آنی، که حاصل روندی تدریجی بودند و ردپای‌شان، از همان ادوار اولیه اسلامی (البته با شدت و ضعف) قابل ردیابی است اما در برخی ادوار و برخی حوزه‌های جغرافیایی، سیری صعودی یافته و به شکل امواجی فرهنگی درآمدند. در این خصوص قرون میانه اسلامی (سده‌های چهارم تا دهم ه ق) و نواحی شرقی جهان اسلام (ایران، شبه قاره، آسیای مرکزی) به ویژه، جایگاهی خاص دارند.

در باب ویژگی نخست (تنوع گفتمان) در محدوده زمانی و مکانی یاد شده، دو مسأله «تنوع محتوایی آثار» و «رواج و گسترش فارسی‌نویسی» حائز اهمیت بسیار است. به لحاظ تنوع محتوایی، مسأله قابل تأمل، چگونگی بازتاب واقعه کربلا در آثار متفاوت تاریخی، ادبی، کلامی، عرفانی، عامیانه، داستانی و ... است که به ویژه به دلیل رویکردهای متفاوتشان، قابل بررسی‌اند. این گوناگونی را، فارسی‌نویسی روبه گسترش آن اعصار، صبغه‌ای دیگر بخشیده است. گسترش فارسی‌نویسی در این نواحی که یا فارس زبان بوده و یا به دلیل تأثیرپذیری فراوان از فرهنگ ایرانی، جزء قلمرو فرهنگی ایران به شمار می‌آمدند، بیش از آنکه احیای یک زبان کهن شرقی، به موازات زبان رایج دنیای اسلام (عربی) باشد، احیایی فرهنگی بود که پیامدهای خاص خود را

داشت. نوع نگرش، اصطلاحات و تعابیر، روش بیان و انتقال مفاهیم در این زبان، واجد خصایص فرهنگی متفاوتی بود که حتی در آثار ترجمه شده از عربی نمایان بود. در رابطه با گزارش واقعه کربلا، این هویت مستقل، جلوه‌ای محسوس داشت. فارسی‌نویسان این اعصار (اعم از مورخان و غیرمورخان) هنگام پرداختن به واقعه کربلا، اگرچه از موضوعی جدید سخن نمی‌گویند اما به دلیل بهره‌وری از عناصر فرهنگی یاد شده، «تصاویری» جدید عرضه می‌کنند.

تبیین ویژگی اول، در بارزترین نتیجه، وجود «تحولی گفتمانی» را در این آثار مورد تأیید قرار می‌دهد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که گفتمان تاریخی به واقعه کربلا، نه تنها یگانه گفتمان موجود در میان مؤلفان نبوده بلکه به تدریج، اهمیت آن نیز کاهش یافته است. این سیر نزولی، به برجسته شدن گفتمان‌های دیگری انجامیده که یا رویکرد تاریخی آن در درجه دوم اهمیت قرار داشته و یا جز طرحی کم‌رنگ از تاریخ ندارند. ماحصل این تاریخ‌گریزی، کم‌رنگ شدن یا مغفول ماندن بُعد سیاسی - اجتماعی واقعه کربلا و برجسته شدن بعد عاطفی و ماورایی آن بود که به تدریج بر طرز تلقی نخبگان و به تبع آن توده‌ها، تأثیرات پایداری به جای نهاد.

تنوع و تحول گفتمانی یاد شده، در رساله حاضر، با رویکردی توصیفی - تحلیلی و در دو محور «سنخ‌شناسی گفتمان‌ها» و «تبیین تحول گفتمان‌ها» در شش فصل، مورد مذاقه و کنکاش قرار گرفته است.

در فصل اول، مسأله تحقیق (که به دغدغه اصلی پژوهشگر در موضوع مورد بحث، اختصاص دارد) سؤال‌ها و فرضیات، رویکرد روشی و پیشینه پژوهشی موضوع، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم که به کنکاشی گذرا به مهم‌ترین گفتمان‌های گزارش واقعه کربلا در آثار عربی تا قرن پنجم ه. ق اختصاص یافته، به عنوان درآمدی بر مبحث اصلی رساله، مورد توجه قرار گرفته است.

سنخ‌شناسی گفتمان‌های گزارش واقعه کربلا در آثار فارسی طی ادوار چهارم تا دهم ه. ق، موضوع فصل سوم رساله حاضر است که به گونه‌ای توصیفی - تحلیلی، معرفی و نقد انواع گفتمان‌های مذکور را دربرمی‌گیرد.

در فصل چهارم که به نسبت میان توده‌گرایی تشیع امامیه و تحول‌گفتمان تاریخی گزارش واقعه کربلا به گفتمان عاطفی اختصاص دارد، صحت و سقم نخستین فرضیه پژوهشگر رساله، با بهره‌گیری از دو روش تحلیل تاریخی و سنجش آماری، مورد نقادی قرار گرفته است. این کنکاش و نقد تاریخی - آماری درباره دو فصل پنجم و ششم که به ترتیب، به آزمون فرضیات سوم (نسبت میان رویکردهای اعتقادی درباره شأن الهی اهل بیت(ع) و تحول‌گفتمان تاریخی گزارش واقعه کربلا به ماورایی) و دوم (نسبت میان گسترش تصوف و تحول‌گفتمان تاریخی گزارش واقعه کربلا به گفتمان عرفانی) اختصاص دارند، نیز صادق است.

فصل اول

مبانی پژوهش

۱-۱- بیان مسأله و سؤال‌های پژوهش

نگاشته‌های فارسی دربارهٔ واقعهٔ کربلا، پیشینه‌ای به قدمت نخستین آثار فارسی پس از اسلام دارند. در واقع برخی از کهن‌ترین متون شناخته شده از این دست، کهن‌ترین آثار فارسی دربارهٔ رویداد کربلا نیز به شمار می‌آیند. ترجمهٔ تفسیر طبری، ترجمهٔ تاریخ طبری (تاریخ بلعمی) و اشعار کسایی مروزی، هرسه متعلق به قرن چهارم ه. ق. از این جمله‌اند.

دربارهٔ این «کهن‌ترین‌ها»، اهمیت مسأله در آنست که سنگ بنای سنت نگارشی فارسی دربارهٔ رویداد کربلا به آنها بازمی‌گردد و بعدها مؤلفان بسیاری، در تعامل با مخاطبان فارسی‌زبان خود پیرامون این واقعه، راه آنان را پیمودند. نتیجهٔ این تعامل، پدیدار شدن کثیری از آثار فارسی در فاصلهٔ زمانی بیش از شش قرن (قرن چهارم تا اوایل قرن دهم ه. ق.) بود که هریک به گونه‌ای به انعکاس رویداد کربلا پرداخته و میراث مکتوب قابل توجهی به جای نهادند.

پدیدار شدن وقایع‌نگاری فارسی رویداد کربلا بیش و پیش از هرچیز، حاصل گسترش «ضرورت فارسی‌نویسی» از اواسط قرن چهارم ه. ق. به بعد بود. گسترش این پدیده، آنهم پس از گذشت مدتی مدید از سیطرهٔ فرهنگی اعراب مسلمان بر نواحی فارسی‌زبان، از عدم توفیق این سیطرهٔ فرهنگی در بخش «زبان» خبر می‌داد. درست است که تا قرن‌ها بعد نیز، زبان عربی، زبان علمی و فرهنگی جهان اسلام و به تبع آن فرهیختگان ایرانی مسلمان بود اما گسترش فارسی‌نویسی (اعم از ترجمه و تألیف) در همان اعصار اولیه، نشان داد که زبان معیار برای فارسی‌زبانان، همچنان زبان فارسی است. حتی اگر این فارسی با فارسی پدران آنان تفاوت داشته و دربرگیرندهٔ بسیاری از عناصر زبانی فاتحان مسلمان باشد. چنین رویکرد فرهنگی، البته صرفاً معلول سیاستهای ایرانی‌گرای برخی حکومت‌های محلی و منطقه‌ای ایران^۱ نبود بلکه بیش از آن حاصل پای‌بندی آحاد فارسی‌زبانان به سنن فرهنگی خویش و از آن جمله زبان بود.^۲ بر این اساس حتی آن سیاستهای ایرانی‌گرا را نیز باید متأثر از این مقاومت فرهنگی عمومی دانست، چه، اگر سیاستهای حکومتی، به تنهایی می‌توانست در ارائه یک الگوی فرهنگی پایدار مؤثر واقع

^۱ - منظور از ایران همان تعریفی است که بر مبنای آن منطقهٔ مثلث شکل میان دره‌های سند در مشرق، کوه‌های زاگرس در مغرب، دریای مازندران و کوه‌های قفقاز و آمودریا (رود جیحون) در شمال و خلیج فارس و دریای عمان در جنوب را شامل می‌شود: بهرام فره‌وشی (۱۳۷۴) ایران‌ویچ، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ص ۱۷

^۲ - برای تفصیلی در این خصوص بنگرید به: آذرتاش آذرنوش (۱۳۸۵) چالش میان فارسی و عربی (سده‌های نخست)، تهران: نشرنی، ص ۱۱۵-۱۱۶، ۱۶۶-۱۶۷، ۱۹۴-۲۰۰، ۲۵۰-۲۵۳، ۲۶۴-۲۷۳